

УДК 930.2:329.7(470+571)“195/199”

О. М. Зеленька

ОГЛЯД РАДЯНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПІД ПРОВОДОМ НЕСТОРА МАХНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розглядаються історіографічні оцінки значення махновського руху. Аналізується радянська історіографія, а також внесок зарубіжних дослідників в історіографію даної проблеми. Висвітлюються пріоритетні теми для досліджень радянських та емігрантських науковців. Підкреслюється слабкість аргументації західної історіографії, викликана недостатньою джерельною базою, в той час, коли радянські історики мали змогу залучити до наукового обігу численні історичні джерела. На прикладі наукових праць доводиться, що повстанський рух під проводом Нестора Махна висвітлювався в історичній літературі радянського періоду упереджено та мав спотворений характер, що пов'язано було з пануючою ідеологією.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, махновський рух, анархізм, історіографія.

Повстанський рух під проводом Нестора Махна, що у 1918-1921 рр. розгорнувся на українських землях, з роками перетворився у явище визначного соціального масштабу. Його суперечливий характер віддзеркалений у науковій літературі, публіцистиці, мемуарах.

Варто підкреслити, що ступінь наукового осмислення самого феномену “махновщини” являється неоднозначним, адже через ідеологічну заангажованість більшість праць, присвячена питанню ролі Нестора Махна в селянському русі на початку ХХ століття, була створена згідно класового підходу до аналізу даної проблеми. У наукових колах ще з 20-х років спостерігалися надмірні розбіжності думок щодо характеру повстанської боротьби, її рушійних сил, ролі самого “батька”. Трактувалася ця боротьба від “куркульського бунту” до “загальноселянської війни”, а її спрямованість коливалася від “контрреволюційної” (Л. Троцький, М. Равич-Черкаський, Я. Яковлев, Д. Лебідь, Е. Ярославський) до “демократично-революційної” (П. Аршинов, А. Горелик, В. Волін) [1].

Історіографічні оцінки значення махновського руху являються також глибоко суперечливими. В одних працях він називається “соціальним бандитизмом з анархічними гаслами” (Я. Яковлев, Д. Лебідь), а в інших – загальнонародним буржуазно-демократичним рухом (П. Аршинов, В. Волін) [1].

Радянська історіографія “махновщини” та анархізму пройшла декілька етапів, які були пов'язані із загальним розвитком політичної історії України. Кожен з них суттєво відрізнявся один від одного. Якщо праці 20-30-х років відрізнялися різко критичною направленістю, а пріоритетними темами науковців були критика махновської ідеології та вивчення партизанських методів ведення військових дій, запроваджених Н. Махном, то наукові пошуки середини 30-х – першої половини 50-х років характеризувалися в основному, майже повним замовчуванням ролі махновського руху в новітній історії України, що було пов'язано із загальними тенденціями розвитку історичної науки та суспільства в цілому.

Другий період розвитку історіографії “махновщини” не даремно обмежується першою половиною 50-х років, тому що саме наприкінці 50-х можливості для дослідників розширилися у зв'язку з розвінчанням “культу особи” Сталіна, що призвело до підвищення інтересу до історії махновського руху. Таким чином, цей факт став поштовхом до початку третього етапу розвитку історіографії даного питання.

У другій половині 50-х – 80-х роках інтерес до історії махновського руху і російського анархізму посилювався, хоча радянська історіографія продовжує розвиватися у руслі традицій, закладених ще у 20-х роках. Та наукові роботи об'єктивніше стали висвітлювати таке складне і багатоманітне явище як махновський рух, відійшли від оцінок його як куркульського та контрреволюційного. Поява цих тенденцій була пов'язана з певною лібералізацією в суспільному житті СРСР і зниженням тиску на істориків з боку органів цензури. В цей період починається поступове розширення кола проблем, що розглядалися, з залученням нових, раніше недоступних джерел.

Під впливом “хрущовської відлиги” в Радянському Союзі почалося більш ґрунтовне вивчення історії різних політичних рухів та партій, які діяли на початку ХХ століття. Яскравою на цьому фоні являється публікація С. Семанова 1966 року. Саме вона започаткувала новий етап “махнознавства” [2]. Автор у даній праці ввів до наукового обігу багато нових матеріалів, що були запозичені з іноземних видань. Та все ж оцінка анархізму взагалі та махновського руху зокрема залишалася старою: це контрреволюційний рух. Найцікавішими в роботах С. Семанова являються матеріали про перебування Нестора Махна за кордоном та про долю його сім'ї.

Також до початку 70-х років намітилися нові якісні тенденції, пов'язані, передусім, з виокремленням різних напрямків наукового інтересу. У зв'язку з цим важливою для нас являється робота С. Канева [3]. Вона являється узагальнюючою працею з історії анархізму в період російської революції, бо у ній використано матеріали періодичних видань тих років, спогади очевидців, фонди Центрального Державного Архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР, Центрального Державного Архіву літератури та мистецтва, різних російських та українських партійних архівів). Значна її частина присвячена історії

махновського руху (тут також залучено дані періодики, використані посилання на праці дослідників Махновщини, матеріали стенографічних звітів і т.д.). Таким чином, автор залучив цікавий фактичний матеріал з історії анархістських організацій України та Росії. При цьому, однак, він не змінив традиційну оцінку анархізму як дрібнобуржуазного деструктивного руху і ворожої антирадянської ідеології. До речі, в цьому ж дусі витримана і вище названа стаття С. Семанова.

У цей час була написана і широко відома у наукових колах робота В. Коміна "Анархизм в России" [4]. Автор відмічає утопізм, повну неспроможність і приреченість анархічної теорії. Спроби її практичної реалізації, на думку Коміна, приводили до прямо протилежних ідей. Одним із прикладів, підтверджуючих неспроможність анархізму, являється саме махновський рух. Автор звертає увагу на те, що махновщина не могла з'явитися без впливу на неї анархізму та анархістів. Вирішальну роль у процесі формування руху, як вважає В. Комін, зіграла особистість Нестора Махна, що і являвся одним із його ідеологів.

Під час процесу десталінізації світ побачили ще декілька праць В. Коміна [5], С. Канева [6], Є. Корнухова [7], автори яких на базі історичних джерел (періодичних видань, стенографічних звітів, Центральних та партійних архівів, спогадів очевидців подій) зуміли подати цікавий фактичний матеріал про події в загальноросійському масштабі, але в оцінках революції в Україні і її дійових постатей радянська історіографія так і не змогла відійти за межі "контрреволюційності анархізму та повстанського руху". У зв'язку з цим протягом третього періоду історіографії анархізму та повстанського руху Центральної та Південно-Східної України радянська історія відстоювала повну неспроможність анархістського вчення, ворожого соціалістичній ідеології.

Відзначимо, що саме в цей період значний вклад в історіографію зазначеної проблеми внесли зарубіжні дослідники. Праці Дж. Джоула [8] і Д. Герена [9] містять інформативні огляди історії анархістського руху. Особливе місце посідає монографія П. Авріча [10], присвячена розгляду і концептуальному аналізу історії анархістського руху в Росії на початку ХХ століття.

На найвищий науковий рівень з питань анархізму та повстанського руху Центральної та Південно-Східної України західна історіографія виходить з другої половини 1970-х років. У 1976 р. в праці американського історика М. Палія [11] повстанський рух Н. Махна трактувався як воєнний самозахист українського селянства від руйнуючих його економічну основу різних політичних режимів. Доречним доповненням до наукової думки М. Палія стало дослідження М. Мале [12], в якому автор, вперше в західній історіографії, звернув увагу на політичний, соціально-економічний та воєнний аспекти анархо-махновського повстанського руху, виявляючи співчуття до його ідеалів. Дослідник Ф. Сисін намагався розглянути національний аспект махновщини [13].

Підводячи підсумок дослідженням зарубіжних науковців можна констатувати, що головний їх недолік був пов'язаний з недостатньою джерельною базою, що була побудована в основному на мемуарах. Саме цим була викликана слабкість аргументації західної історіографії. Проте ці дослідники все ж зробили певний внесок у розробку питань анархізму, повстанського руху Центральної та Південно-Східної України загалом та махновського руху зокрема.

Окремо слід розглянути роботи періоду перебудови і гласності (1985-1991 рр.), тому саме ці роки ми виділяємо в четвертий період розвитку історіографії "махновщини", хоча багато хто з дослідників не обмежує його початком 90-х років, а продовжує до сьогодення.

Політична ситуація в країні у середині 80-х років змінилася таким чином, що автори змогли частково вивільнитися від ідеологічних кайданів, які раніше їх зв'язували, і сформувати новий, більш багатоплановий і комплексний підхід до теми. Однак слід зауважити, що для багатьох праць цього періоду характерний переважно публіцистичний характер, що іноді поєднується з наявністю наукового апарату. Автори уявляють махновський рух як стихійний народний бунт, відкидаючи його характеристику як організаційного руху мас, спрямованого на досягнення анархічного ідеалу.

Найбільш яскравим прикладом публіцистичних досліджень махновського руху, що з'явилися в цей період, являються роботи С. Семанова "Под черным знаменем" і "Махно, как он есть" [14; 15]. Автор відмовляє махновського руху в праві називатися анархічним. Він стверджує, що всі постулати анархізму, декларовані махновцями, були всього лише ідеологічною демагогією. Анархізм, на його думку, не виходив за рамки верхівки руху. Широкі ж маси селян бачили в Повстанській армії, на думку Семанова, лише силу, здатну захистити їх матеріальні інтереси і сподівання в боротьбі з тими силами, які не бажали з цими інтересами рахуватися. Увага до цих робіт обумовлюється більшою мірою залученням в обіг нових джерел і, насамперед, інформації, отриманої з особистих бесід автора з вдовою Н. Махно Галиною Кузьменко.

У 1986 році у французькому журналі "Мулета" була опублікована стаття "Похвала махновщини" російсько-французького дослідника М. Кацапова [16]. Автор, ґрунтуючись на анархо-апологетичній традиції, дав загальну характеристику махновського руху. Боротьба махновців представлена Кацаповим як боротьба з "більшовицьким злом". Сам же Н. Махно і його соратники в уяві автора є послідовними борцями проти диктатури червоних.

Цікавими є також публіцистичні статті В. Голованова [17; 18] і Ю. Кларова [19]. Автори наполягають на стихійному характері повстанського руху на Лівобережній Україні. Вплив анархізму, на їхню думку, не був визначальним чинником у формуванні "махновщини". Махно в статтях цих авторів характеризується як лідер народного руху.

Робота В. Коміна "Нестор Махно: міфи та реальність" [20] на відміну від попередніх робіт періоду "перебудови" носить більш академічний характер. Основним її завданням, за словами автора, є

позбавлення історії махновського руху від "білих плям". Йому вдалося дослідити багато сторін даного явища, залишаючись в рамках "перебудовної" марксистсько-ленінської парадигми. Концепція та оцінки, дані В. Комінін махновському руху в книзі "Анархізм в Росії", а також у статті "Анархізм і махновщина" [21], багато в чому повторюються і в цій роботі.

В. Єрмаков в своїй статті "Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины" [22] провів аналіз соціально-економічних особливостей "махновського району" та їх вплив на процес формування та подальшого розвитку махновського руху. На його думку, він носив яскраво виражений куркульсько-бандитський характер, якому в багато чому сприяли дві основні риси в ідеології українського селянства: анархо-індивідуалістичний світогляд і самостійність. Єрмаков підкреслює, що особливі соціальні умови півдня України зробили можливою появу "махновщини", що являлася своєрідним різновидом російського анархізму.

В. Волковінський [23; 24] є останнім автором, якого можна віднести до пробільшовицького напрямку у радянській історіографії. Для його робіт характерні оцінки махновського руху як куркульської контрреволюції. На адресу лідерів і рядових учасників руху автор висуває звинувачення в бандитизмі і антисемітизмі. Махно, на думку Волковінського, прагнув до встановлення диктаторської влади. Крім того, не володіючи особливою принциповістю, Махно часто відходив від букви анархізму, керуючись при цьому лише своїми власними прагматичними цілями.

Усі подальші наукові пошуки являються відносяться уже до якісно нового етапу розвитку історіографії "махновщини". Адже цей період історіографічної доби співпадає з новими історичними та суспільно-політичними умовами формування незалежної України. Для цього періоду характерним є початок його неупередженого дослідження та плюралізм оцінок. Ламаючи старі догми і стереотипи радянської доби щодо критики ідеології анархізму, історики з принципово нових позицій підходили до висвітлення означеної проблеми завдяки залученню нових архівних матеріалів та спогадів очевидців.

Махновський рух, який був вагомою складовою революційних подій 1917-1920-х років в Україні, у свій спосіб розкривав особливості ставлення українського народу до соціально-політичних та економічних змін у суспільстві. Тому його вивчення об'єктивно мало набути додаткового імпульсу. Та українські історики після набуття Україною незалежності все-таки спиралися на попередній досвід, адже вони не могли так швидко створити нову історіографію цієї теми, так раптово перейти від класових до загальнодержавних та гуманістичних позицій.

Отже, селянський повстанський рух під проводом Нестора Махна висвітлювався в історичній літературі радянського періоду упереджено, він мав спотворений характер, адже тогочасна пануюча радянська ідеологія не могла дозволити показати дійсну суть і причини українського селянського повстанського руху 1917-1920-х років, бо це неминуче розкрило б злочинні методи більшовиків щодо впровадження своєї влади, зокрема в українському селі.

Загалом, в оцінках махновського руху в радянській історіографії проблеми склалися багато підходів, кожен з яких мав свої обґрунтування. Домінуючим фактором в махновській ідеології були бандитсько-погромницькі настрої (так вважали Д. Лебедь, А. Денікін); ідеологія руху була анархо-комуністичною (А. Тимошук); псевдоанархістською (М. Кубанін); становила перехідний етап до анархізму (П. Аршинов, В. Волін); була регіональним проявом загальноукраїнської ідеології "селянського анархізму" (І. Лисяк-Рудницький). Дехто з дослідників вважає ідеологію махновського руху окремим варіантом анархізму, а саме: махновським анархізмом (О. Шубін); "анархо-патріотизмом" (В. Комін); "анархізмом дії" (В. Єрмаков).

Підводячи підсумок аналізу історіографії розвитку махновського руху, слід зауважити, що за період з 20-х до початку 90-х рр. в історичній науці так і не з'явилося комплексного дослідження діяльності Нестора Махна та самого феномену "махновщини". У цей час істориками була залучена численна кількість архівних матеріалів, котрі зосереджені в центральних та партійних архівах Москви, Санкт-Петербургу та українських адміністративних центрах, а також спогади, мемуари тих, хто був знайомий з Нестором Махно та особисто являвся учасниками подій 20-х років ХХ ст.

Джерела та література

1. Зеленька О. "Махновщина" в радянській публіцистиці та історіографії 20-х – першої половини 50-х років ХХ ст. / О. Зеленька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 243-246.
2. Семанов С.Н. Махновщина и её крах / С.Н.Семанов // Вопросы истории. – 1966. – №9. – С. 37-60.
3. Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. Борьба большевиков против анархизма 1917-1922 гг. [Электронный ресурс] / С. Канев. – М., 1974. – 415 с. – Режим доступа до кн. : <http://www.ex.ua/18963838>
4. Комин В. Анархизм в России. [Электронный ресурс]. – Калинин, 1969. – Режим доступа до кн. : <http://www.twirpx.com/file/1789742/>
5. Комин В.В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России / В.В.Комин. – М. : Мысль, 1965. – 284 с.
6. Канев С.Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.) [Электронный ресурс] / С.Н.Канев. – М. : Мысль, 1987. – 328 с. – Режим доступа до кн. : <http://www.twirpx.com/file/1469963/>
7. Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России / Е.М.Корноухов. – М. : Политиздат, 1981. – 192 с.
8. Joll J. Die Anarchisten / J. Joll. – Berlin, - Frankfurt a.M., Wien, 1969.
9. Guerin D. Anarchismus: Begriff und Praxis / D.Guerin. – Frankfurt a.M., 1967.
10. Avrich P. The Russian anarchists / P. Avrich. – Princeton, 1967.
11. Paliy M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921 / M. Paliy. – Seattle and London: University of Washington Press, 1976.

12. Malet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War / M. Malet. – London : The London School of Economics and Political science, 1982.
13. Sysyn F. Nestor Makhno and Ukrainian Revolution the Ukraine, 1917-1921. : A Study in Revolution / F. Sysyn. – Cambridge-Massachusetts, 1977. – P. 271-304.
14. Семанов С.Н. Под чёрным знаменем [Электронный ресурс] / С. Семанов. – М., 1990. – Режим доступа до кн. : http://bungalos.ru/b/semanov_pod_chernym_znamenem/1
15. Семанов С.Н. Махно, как он есть / С. Семанов. – М., 1991.
16. Кацапов М. Похвала махновщине [Электронный ресурс] / М. Кацапов. – Режим доступа до кн. : <http://anarchive.virtualave.net>
17. Голованов В.Я. Батька Махно, или “Оборотень Гражданской войны” / В. Голованов. // “Литературная газета”, – 1988, 8 февраля. – С. 13.
18. Голованов В.Я. Махно / В. Голованов. // ЛГ Досье, 1989, № 1 – С. 23.
19. Кларов Ю.М. Побочный сын анархизма / Ю. Кларов. // Переписка на исторические темы: Диалог ведёт читатель. – М., 1989 – С. 237-266.
20. Комин В. Нестор Махно: мифы и реальность [Электронный ресурс] / В. Комин. – М., 1990. – Режим доступа до кн. : <http://www.e-reading.club/book.php?book=1016557>
21. Комин В.В. Анархизм и махновщина / В. Комин. // Великий октябрь и крах непролетарских партий в России. – Калинин, 1989. – С. 120-129.
22. Ермаков В.Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины / В. Ермаков. // “Социологические исследования”. – М., 1991. – № 3 – С. 76-86.
23. Волковинский В. Махно и его крах [Электронный ресурс] / В. Волковинский. – М., 1991. – Режим доступа до кн. : http://www.al24.ru/pdf_kniga_1959.html
24. Волковинский В. Нестор Иванович Махно / В. Волковинский. // “Вопросы истории”. – М., 1991. – № 9-10 – С. 38-58.

Zelenyak O. M. Review of Soviet and foreign historiography of insurgency led by Nestor Makhno in the second half of the 50's - the beginning of the 90's of the twentieth century.

Historiographical assessment of Makhno's movement is mentioned in the article. The author analyzed Soviet historiography, as well as foreign researchers' contribution to the historiography of this problem. It highlights the priority topics for studies of Soviet and emigre scientists. The article emphasized the weakness of the argument of Western historiography, caused by insufficient base of sources at a time when Soviet historians were able to bring to the scientific circulation numerous historical sources. The example of scientific papers prove that the insurgency led by Nestor Makhno described in the historical literature of the Soviet period was biased and distorted character that was associated with the dominant ideology.

Key words: Nestor Makhno, makhnovshchina, the Makhno's movement, anarchism, historiography.

Зеленяк Е. Н. Обзор советской и зарубежной историографии повстанческого движения под предводительством Нестора Махно второй половины 50-х – начале 90-х годов XX ст.

В статье рассматриваются историографические оценки значения махновского движения. Анализируется советская историография, а также вклад зарубежных исследователей в историографию данной проблемы. Освещаются приоритетные темы для исследований советских и эмигрантских ученых. Подчеркивается слабость аргументации западной историографии, вызванная недостаточной источниковой базой, в то время, когда советские историки имели возможность привлечь в научный оборот многочисленные исторические источники. На примере научных работ доказывается, что повстанческое движение под руководством Нестора Махно освещалось в исторической литературе советского периода предвзято и имело искаженный характер, что было связано с господствующей идеологией.

Ключевые слова: Нестор Махно, махновщина, махновское движение, анархизм, историография.